

"Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalareyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərin humanist məzmunla malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir".

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Cəlil Məmmədquluzadə, yaradıcılığının ilk çağında ədəbi-estetik mühitdə azərbaycançılıq ideologiyasının banisi kimi çıxış edərək, vətənin, dilin, millətin dünya tərəqqisinə qoşulub, sayılıb-seçilməsi ideyasını əsas deviz kimi qəbul etmişdi. O, azərbaycançılığı özünün vətəndaşlıq qayəsinə çevirərək, onun möhtərəm və möhtəşəm daşıyıcısı olmuşdur. Həm də istedadlı dramaturq, mütəfəkkir kimi millətimiz üçün tale yüklü məsələləri əsərlərində əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında azərbaycançılıq ideyalarının tədqiqinin aktuallığı ilk növbədə bu ideyanın müasir günlərimizdə tamamilə yeni təkanla özünü göstərməsi ilə şərtlənir. Belə bir şəraitdə azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında birləşən cəmiyyətimiz üçün əsrlərin sınaqlarından çıxmış ənənəvi dəyərlərin xalqımızın və dövlətimizin inkişafı naminə təkamülü, milli özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması şərtlə innovasiyalılıq daha çox xarakterikdir. Xalqımızın öz milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlaması və təkmilləşdirməsi prosesində Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri ilə bağlı tarixi təcrübənin öyrənilməsi əhəmiyyətli məsələdir. Böyük ədibin yaradıcılığının bütün yönləri vətən, millət, dil motivləri ilə bağlıdır, xalqın tərəqqisinə çalışmaqla əlaqədardır.

Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan xalqının inkişafı üçün göstərdiyi səyləri onun dramaturgiyasında da özünü göstərir. Bəs Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan problemlərini dramaturgiyasında necə təqdim edirdi? Bu məqamda əvvəlcə "Ölülər"ə (1909) müraciət edək. Ona görə ki, "Ölülər" in timsalında mənəvi-əxlaqi və sosial-ictimai problemləri bütün dolğunluğu və kəskinliyi ilə Azərbaycan dramaturgiyasına gətirən və bu dramaturgiyada tragikomediya janrının ilk nümunəsini yaradan Cəlil Məmmədquluzadə oldu.

Bu əsərlərin tədqiqatçıların əksəriyyəti "Ölülər"də müəllifin əsas ideyasını Azərbaycan xalqının avamıqdan xilas olması kimi görürlər. Biz isə mühiti dəyişdirmək uğrunda mücadilə etməsində görürük. Böyük ədib Nəriman Nərimanov bu əsər haqqında yazmışdır: "Bu drama paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcək".

Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər"dəki qəhrəmanları da stereotiplərdən uzaq, dövrün və mühitin tipik məqamlarını duymağa imkan yaradan tiplər kimi yadda qalırlar. Əsərin ümumi ruhunda bir xalqı formalaşdırmaq istəyindən irəliləyən mübarizə motivləri dayanır. Buna görə, Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası milli ədəbiyyatımızın və teatrımızın inkişafında yeni mərhələdir. "Bizim milli dramaturgiyanın inkişafında daha yeni bir mərhələni, islahatlı keyfiyyət dəyişikliyi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı timsalında görürük" (109, 321). Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli tədqiqatçısı Yaşar Qarayevin müşahidəsinə görə, "Ölülər" ictimai, şəxsi, mənəvi həyatda ölülük əleyhinə yazılmışdı. Dramaturq bütün psixoloji və fəlsəfi mənası ilə cəmiyyətdə ölülüyü ittiham edirdi. Bu ittiham səhnəsi pyesdə ən klassik, qeyri-adi dramatik səhnə idi.

Şeyx və möminlər qəbiristanına ölü dirilməsi desəgəhinə yığışırlar və məlum olur ki, ölülərin dirilməsi o qədər də çətin deyilməmiş, çətin şey ölümlərin dirilməsi üçün dirilərin razılığını almaq imiş! Bu, paradoksdur. Amma bu, pyesdə o qədər əsaslanır ki, dahiyənə realist süjet vəziyyəti əmələ gəlir. O vaxta qədər ki, ölüləri diriltmək şeyxdən asılıdır, dirilər onların dirilməsini arzu edirlər, amma o vaxt ki, bu, dirilərin özlərindən asılı olur, onlar ilk dəfə olaraq "fikirləsməyə" gedirlər! "Ölüləri" ölülər ifşa edirlər. Əla-

və ifşaya, kənardan ifşaya ehtiyac qalmır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin əksəriyyətində xalqın formalaşmasına əngəl olan səbəblərin aradan qaldırılması məqsədi əsasdır. "Danabaş kəndinin müəllimi" (1921) adlı məşhur pyesində Cəlil Məmmədquluzadə məktəb, maarif məsələsini, xalqın işıqlığa çıxması zərurətini önə çəkir.

"Danabaş kəndinin müəllimi" pyesində baş verən əhvalat, şübhəsiz, Şeyx Nəsrullahın möcüzələrindən sonralara aiddir. Şeyx Nəsrullah bu aləmdə biabır olub getmiş, bir vaxtdan sonra onun əvəzinə müəllim Həsənov gəlmişdir. Şeyx Nəsrullah geridə qalmış bu mühitə köhnə aləmdən - mövhumat və xurafat dünyasından gəlmişdi. Ona görə də hörmətlə, qonaqpərvər-

liklə, "cücəpövlə" qarşılanmışdı. Müəllim Həsənov isə bura yeni aləmdən - maarif, mədəniyyət məqsədilə gəlmişdir. Aydındır ki, o, güllü-çilçilə qarşılanmayacaqdı. Həsənovun səhvi və bədbəxtliyi orasındadır ki, o, kəndə çinovnik libasında, çar məmuru kimi gəlir. Özü ilə bərabər pristavi, yüzbaşını, inspektoru, qazını və başqalarını gətirib və xalqın psixologiyasını la-zimi səviyyədə nəzərə ala bilməyib. Xalq isə xeyir görmədiyi və gözləmədiyi bu rəsmi şəxslərdən, haqlı olaraq qaçır, nə qaziya, nə molla-ya, nə yüzbaşına inanır. Əslində, qonaqsevən, gələni hörmətlə qarşılayan kəndlilər indi bu adamların şərindən qurtarmaq üçün qaçır, hər kəs bir tərəfdə daldalanır.

Bütün bu çətinlik və anlaşılmazlıqlarla yanaşı, Həsənov Danabaş kəndində zahirən də olsa, məktəbin təşkilinə müvəffəq olur. Hətta müəllimin uşaqlara nə öyrədəcəyini bilmək istəyən atalar ilk günlər öz balaları ilə məktəbə gəlir, onlarla bərabər dərslər otağında oturub, Həsənovun söhbətinə, nəsihətinə qulaq asırlar. Həyatında çox cəfa çəkmiş bu kəndlilər vaxtilə Şeyx Nəsrullahın fırıldığına uymuş adamlardır. Ancaq onların gözü hələ də açılmamışdır, müəllim Həsənovdan ehtiyat edir, hətta qorxurlar.

Şeyx Nəsrullah müqəddəs don geyib, əbəya bürünüb, din, şəriət nümayəndəsi kimi gəlmişdi. Onun qara-qorxusu nisbətən idr, axirətə aid idi. Müəllim Həsənov, yüzbaş, Pırvərdi bəy və inspektor isə çar hökumətinin dirigözlü qorxunc nümayəndələridir. Bunların kəndə qarşı hədəsi, zorakılığı isə nisbətən deyil, nəğddir. Bunlardan belə əskik deyil. Ona görə, camaat vahimələ-nir, xırmandan qaçıb dağılır, ağlaşma qurur, uşaqlar kərmə qalağında gizlənir, atalar doğma övladını danır. Bununla belə, müəllim Həsənov kənddə məktəb və maarifi anlatmaq üçün ilkin toxumlar səpməyə də xidmət edir.

"Anamin kitabı"ndakı (1920) əhvalat isə bu hadisələrdən çox sonra baş verir. Burada təqdim olunan ailə, yetişməkdə olan burjuaziyalı ailəsidir. Əbdülezim kişinin uşaqları, bəlkə də, Danabaş kəndində zorla məktəb açılan zaman dərəcə başlanmış adamlardır. İndi onlar savadlanmış, böyümüş, "ziyalı" olmuşlar. İndi daha nə yer Danabaşdır, nə də adamlar avamdır. Bu ailənin yaşadığı şəhər fərqli bir şəhərdir. Burda

nə Şeyx Nəsrullah, nə müəllim Həsənov var. Burda üzdən də olsa, mədəni həyata meyl başlanmışdır. Gözüaçıq, məktəb görmüş adamlar tərəqqi, təkamül üçün çırpınırlar. Elm dalınca uzaq şəhərlərə, ölkələrə gedirlər. Burda müasir həyat, ictimai yığıncaqlar, mübahisələr var. Hadisələrin cərəyanından bəllidir ki, əhvalat 1905-ci il inqilabından sonraya aiddir.

Əsərdə milli birlik, müstəqillik, istiqlal zərurəti önə çəkilir. Bu ailənin "ziyalılarında" çatışmayan cəhət nədir? Vətən və Ana kimi müqəddəs varlıqlara biganəlik. Biganəlik hardan qaynaqlanır? Soykökə bağlılığın qırılmasından, milli yaddaşın itməsindən. Milli yaddaş niyə itib? Ona görə ki, milli məslək itirilib. Milli məslək itirildiyinə görə, bir millətin, eyni ata-ananın

lətsiz dünyaya nifrəti və təəssüf, kədəri və peşmançılığı kimi qaribə hissləri var ki, bunu erməni-müsəlman münasibətlərinin gərginləşməsinə Cəlil Məmmədquluzadənin öz münasibəti kimi qəbul etmək olar. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə erməni xislətinə yaxşı bələd idi. Bu bəd əməlli millətin qarşısında silahı yere qoymamağı xüsusi qeyd edirdi. Hətta bəzən xüsusi sarkazmla müsəlmanın tərkiləşməsinə lağa qoyurdu...

Əsərdə ermənilərin xarakteri, kəməncəzi erməni Baxşının əsir düşdüyü vaxt zavallı görkəm alıb vəziyyətdən çıxması, Qəhrəman yüzbaşının insanpərvərliyi və vətənpərvərliyi ön plana çəkilmişdir. Qəhrəman yüzbaşının hirsini boğub Azərbaycanda yaşayanları qətlə yetirən ermənilərin nümayəndəsini başıslaya bilməsi, əsl insana məxsus humanist keyfiyyətlərdən biridir. Bununla belə, müəllif etdikləri haqsızlıqlara görə ermənilərə Azərbaycan türklərinin hər zaman layiqli cavab vermək iqtidarında olduqlarını nəzərə çatdırıb. Böyük ədib arada düşən bu nifaqda "namərd dünyanı" qınayıb.

Cəlil Məmmədquluzadə "Lal", "Oyunbazlar" və "Lənət" səhnəciklərini 1921-ci ildə yazıb. Qeyd edək ki, "Oyunbazlar" və "Lənət" səhnəcikləri akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən tapılıb nəşr edilmişdir. Bu əsərlərdə yazıçı öz vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymuşdur. Ədib mövhumat burulğanına düşən, geriliyin əzabını çəkən insanların nicat yolunu oxuyub təhsil almaqda və öz hüququ uğrunda mübarizə aparmaqda görür.

"Dəli yığıncağı" tragikomediyasında (1926) vətəndaşlıq cəsəreti özünü daha qabarıq büruzə verir. Ədib mühitin törətdiyi fəsadları açıb-göstərir. Hüququn hakim olmadığı ədalətsiz cəmiyyət ağıllı adamları dəli vəziyyətinə salır. Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm, Həmdad Qurban hər-cəməliyin hökm sürdüyü yeni qurulmuş cəmiyyətin qurbanıdırlar. Ağıllı dəlilərdir. Bunu onların "yığıncağında" mütəakirə və mühakimə edilən hadisələr təsdiq edir. Əsər şərti olaraq XIX əsrdə İran Azərbaycanında baş vermiş hadisələrə həsr olunsun da, əslində, XX əsrin 20-ci illərində sovet Azərbaycanında baş vermiş hadisələri əhatə edir. Bu əsərdə Cəlil Məmmədquluzadə sovet rejiminə tənqidi münasibətini bildirmişdir.

1930-cu ildə yazılmış "Ər" pyesi ədəbi ictimaiyyətə uzun müddət məlum olmamışdır. Bu əsər də akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən üzə çıxarılmışdır. "Ər" pyesində hadisələr sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan mühitində baş verən hadisələri, sovet quruluşunun yaratdığı çaşqınlığı əks etdirir. Ümidləri yetərin-cə doğrulmayan gənclər mənəvi boşluq mühitinə düşürlər. Universitetin professoru Mirzə Ərvahallah xan gənclərə yalnız elm öyrətməsi haqqında düşünür. Yeni quruluşun sanki ona dəxli yoxdur. Professor həm də əsəb xəstəxanasının müdürüdür. Xəstəxanadakı hadisələr yeni cəmiyyət quruluşunun mahiyyətini açmağa kömək edir. Böyük yazıçı, dramaturgiyasında insan psixologiyasının dərin qatlarını açıb göstərir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında yüksək milli ideyalar öz əksini tapmış, onlar uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri səsləndirilmişdir. Milli ideya - azərbaycançılıq onun dramaturgiyasının da əsas qayəsini təşkil edir.

Allahverdi MƏMMƏDLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar jurnalist

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında KİVDF
Vasitələrinin inkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.